

בתה של תהילה ומיכלינה אראטין, אותה "משומדת ימח שמה"

בסיפורו הנודע "תהילה" השתמש כנראה ש"י עגנון באלמנטים לא מעטים מפרשה שנודעה בשם "מקרה אראטין", של נערה יהודייה מבית חסידי בקרקוב שהתנצרה והיתה לנזירה קתולית. דמותה של תהילה מזכירה את דמותו של אראטין האב, שכמוה בא גם הוא לירושלים ונשא את סוד ההתנצרות של בתו קבור עמוק בלבו

רחל מנקין פורסם לראשונה: 25.06.2003 00:00 עודכן ב: 27.06.2003 00:00

בראשית שנת 1900 נרעשה הקיסרות ההבסבורגית מסיפור היעלמותה של נערה יהודייה, מיכלינה אראטין, מבית הוריה בעיר קרקוב. חקירה קצרה של ההורים העלתה כי היא נמצאת במנזר הפליציאני שברחוב סמולנסק. אראטין לא היתה הנערה היהודייה היחידה שעברה דרך שערי המנזר הזה. המנזר הפליציאני היה המנזר היחיד שבין חומותיו היה קטכומנאט, מוסד שלימד את עקרונות הדת הקתולית למעוניינות בהתנצרות, ועד למלחמת העולם הראשונה התנצרו בו מאות נערות יהודיות. מה שהפך את "מקרה אראטין" לסנסאציוני במיוחד היתה עובדת היותה של הנערה מבית חסידי ועתיר נכסים, והמסתורין שאפפו את היעלמותה, שכן היא לא הותירה אחריה כל עקבות. אראטין לא נשארה במנזר הפליציאני, אלא עזבה אותו ליעד בלתי ידוע כמה שבועות לאחר הגיעה אליו. אראטין האב כיתת את רגליו ממנזר למנזר ומעיר לעיר בעקבות כל בדל שמועה שהגיע לאוזניו, אך ללא הצלחה. נוסף למאמצי החיפוש שכר האב את שירותיהם של הטובים שבעורכי הדין בעיר, ואף תבע את התערבותם של שרים רבים בממשלה האוסטרית.

החוק האוסטרי, יש לציין, איפשר לכל אזרח מבן 14 ומעלה לבחור את דתו. האב טען כי בתו תגיע לשנתה ה-14 רק במאי 1900, והאשים את המנזר בהחזקה בלתי חוקית של בתו. כשהזמן עד ליום הולדתה הלך ואזל הצליח האב להגיע אל הקיסר פרנץ יוזף בכבודו ובעצמו, אך אף שהקיסר הבטיח להפעיל את השפעתו על השלטונות בגליציה, הבת לא נמצאה (כשישים שנה מאוחר יותר, לאחר שהאב כבר מת, נוצר באופן מקרי לגמרי קשר בין מיכלינה אראטין ומשפחתה והיא אף הגיעה לירושלים. אחת מבנות המשפחה כתבה ספר על פרשה זו). העיתונות היהודית והלא-יהודית דיווחה בהרחבה על "מקרה אראטין" ואף הכתירה אותו בכינוי "סיפור מורטארה הקרקובי". תיקי החקירה המשפטית והמשטרית של "מקרה אראטין" נמצאים כיום בארכיונים בקרקוב ובלבוב והם מכילים תכתובות רבות בין שרי המשפטים, הפנים והדתות בממשלה האוסטרית ובין הנציבות האוסטרית בגליציה וכן עדויות רבות בנוגעות בפרשה. המעיין בתיקי החקירה אינו יכול שלא להתרשם מן האב, יהודי חסידי מסורתי, שלא נרתע מלדרוש את חקירתם של דמויות מרכזיות באליטה המקומית ותבע את מימוש זכויותיו המשפטיות כאב.

הדיווחים בעיתונות היהודית על הפרשה עוררו דיון נוקב על דרך חינוך הבנות בחברה המסורתית בגליציה, במיוחד לאחר שנודע כי מיכלינה אראטין זכתה לחינוך כללי נרחב בבית הוריה. קריאה בעדותו של סבה של מיכלינה מגלה כי היא ידעה היטב פולנית, צרפתית וגרמנית, וכי את האות "ריש"

היא ביטאה כדרך הפולנים ולא היהודים. מעדות שנמסרה על ידי אחת מחברותיה מתברר שמיכלינה למדה בבית ספר של "הגברת רכפלד".

אחד מראשי המבקרים של נוהג חינוך הבנות בחברה המסורתית היה שמעון מנחם לאזר, שהמשיך בביקורת הזאת גם בעיתון "המצפה" שייסד בשנת 1904. במאמרים שפירסם בעקבות "מקרה אראטין" בעיתון "המגיד" ובעיתון היהודי-גרמני Allgemeine Zeitung des Judenthums, האשים לאזר את האבות המונעים מבנותיהם חינוך דתי פורמלי מתוך נאמנות למסורת של "כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות", ומנגד מעניקים להן חינוך כללי משובח. במאמר תחת הכותרת "יקר מזולל: ע"ד הבנות הבוגדות", שנתפרסם בעיתון "המגיד" ב-1.3.1900, כותב לאזר: "אותה מסירות הנפש שהם מראים בלמדם את בניהם תורה, הם מראים בלמדם את בנותיהם חכמה ודעת בבתי ספר של נכרים... והם רואים נחת בילדותיהן בעשותן חיל בלימודי החול בב"ס כאלה".

ועוד הוא כותב: "בכל ימי נעוריהן הם עוזבים אותן לנפשן ללכת בשרירות לבן ובבוא עת דודים לבנותיהן, אז יתעורר בקרבם לפתע פתאם לבם הקנאי וביד חזקה ובמסירות נפש ממש ילחמו עם בנותיהן הרכות במקל חובלים וברצועה ממש לכוף עליהן הר כגיגית להנשא לנער, אשר יבחרו בו המה, האבות האדוקים. הגע בעצמך הקורא, אם בעל נפש אתה: בנות יודעות חכמה ודעת, מעט או הרבה, ומגודלות ברוח זרה לעמנו תכרחנה לעזוב בפעם אחת את דרכן הרגיל, את רעותיהן ולפעמים גם את רעיהן וללכת להנשא לבחורים בוערים וחסידים מחובשי ביהמ"ד. הלא תהום אין קץ מפריד בין רוב בנות החסידים ובין בניהם! היפלא בעיניהם, כי רבות מהבתולות האלה, בדעתן את סופן, תמאנה בגורל כזה ומוצאות לנחוץ למלט את נפשן מפני עריצות אבותיהן אל בתי הנזירות או אל בית מאהביהן? חלילה לנו להרשיע את הבנות הנמלטות מפני רודפיהן. אנחנו ידענו מאד, כי לב בנינו איננו טוב מלב בנותינו ובראותנו, כי רק הבנות מביאות שואה על אבותיהן, עלינו להכיר את האמת, כי האבות עצמם בדרך החנוך הנפתל הביאון לידי כך. הבנות הפושעות הן רק שוגגות, אבל אבותיהן הם מזידיים".

לאזר לא הסתפק רק בביקורת, אלא המשיך וקרא: "יהי נא אפוא מקרה אראטין ויתר המקרים הדומים לו למופת ולמוסר לאחינו האדוקים. ישימו נא על לב, כי רעה גדולה הם עושים לעצמם ולעמם במנעם מבנותיהם את למוד התורה וספרתנו העברית הלאומית. יתעוררו נא הרבנים לתקון תקנות בעריהם ולגדור פרוצות, ידרשו נא מאת כל אנשי קהלותיהם לחנוך גם הבנות חנוך דתי ולאומי, לבל תתענה מני דרך כצאן אובדות. יקומו נא גדולינו לישע עמם, להקים ב"ס דתים לנערות, כי הצרה הזאת איננה קטנה מיתר צרות ישראל בגליציה". הרעיון של הקמת בתי ספר דתיים לבנות נשמע נועז ביותר בשנת 1900, והחוגים האורתודוקסיים התנגדו לו בתוקף. העיתון האורתודוקסי "מחזיקי הדת" אף תקף את ביקורתו של לאזר, ותמך בהמשך הקו החינוכי של "כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות". העצה היחידה שלו לנוכח תופעת ההתנצרות היתה צמצום של לימודי החול.

"מקרה אראטין" היה כאמור ידוע לבני התקופה. דב סדן, למשל, מצטט בזיכרונותיו מפי אביו זקנו דברי ניחומין שזה השמיע לאזניו של אחד ממכריו שבתו התנצרה: "ועל מה ארחיק לימי נעורי, וכולנו זכור לנו מעשה הנערה מיכלינה אראטין, שנחבשה במנזר של הנזירות הפליציאניות, ואין לך מפתן של מיניסטר וממונה גדול, שלא דרכו עליו רגלי אביה, ואף נזירות אלה היו מאריכות לשון. מי גדול בימים ההם כראש הממשלה בכבודו ובעצמו, המיניסטר קרבר, שגזר בזה כמה וכמה גזירות, ולא הועיל כלום" (דב סדן, ממחוז הילדות, תל אביב 1981, עמ' 59).

ניתן להניח כי "מקרה אראטין" היה ידוע גם לסופר ש"י עגנון, שביתו הספרותי הראשון היה בעיתון "המצפה" של לאזר בעיר קרקוב. ואכן, נראה שעגנון השתמש באלמנטים לא מעטים מ"מקרה אראטין" בסיפור "תהלה". דמותה של תהילה מזכירה את דמותו של אראטין האב, שכמוה הגיע גם

הוא לירושלים ונשא את סוד ההתנצרות של בתו קבור עמוק בלבו. בסיפורו של עגנון, היחידה שידעה את סודה של תהילה היתה הרבנית, שהלא אביה שודך לבתה של תהילה. היא גם הדמות היחידה בסיפור המזכירה את עניין ההתנצרות של הבת, אבל עגנון עוצר אותה מגילוי מלא של זהות המתנצרת.

הרבנית שאינה אוהבת סיפורי מעשיות מסתפקת בתחילה בקללות כעוסות על אותה "משומדת ימח שמה", שהחליפה "את דינר הזהב בפרוטה מחוקה". כשהמספר אינו מבין למי היא מתכוונת חוזרת הרבנית אחורה אל "אלמנה אחת עשירה", אשר ביקשה לשדך את הרב ששמעו הלך למרחוק לבתה, והציעה הון רב תמורת השידוך הזה. "לא היתה אותה הבת ראויה לאותו צדיק, שהוא צדיק והיא תיפח רוחה משומדת היתה, כשם שסופה הוכיח על תחילתה, שברחה ונכנסה לבית הכומריות והמירה את דתה. ואימתי ברחו, בשעה שהוליו אותה לחופתה. בזבזה עליה אמה חצי הונה כדי להוציאה משם. עד הקיסר הגיעה האם העלובה, ואף הוא לא הועיל כלום, שכל הנכנסת לבית הכומריות שוב אינה יוצאת משם לעולם. יודע אתה אותה משומדת מי היא, בתה של... הס, הנה היא באה" ("תהלה", בתוך עד הנה, כל סיפוריו של ש"י עגנון, כרך שביעי, תל-אביב תשל"ח, עמ' קפ"ט). צירוף המלים "הנה היא באה" הוא דו-משמעי ויכול להיות מיוחס לזו שדיברו בה קודם לסיפור מעשה ההשתמדות, כלומר לתהילה, ולא בהכרח לאמה של המשומדת. במבנה הסיפורי של "תהלה" יש חשיבות להמשך שמירתו של הסוד הנורא.

בפי הדמות האחרת המכירה את תהילה, החכם, שם עגנון את הדברים הבאים: "מה שהיא עכשיו סיפרתי לך, מה שהיתה בחוצה לארץ איני יודע, חוץ ממה שהכל יודעים, שהיתה עשירה גדולה ובעלת עסקים גדולים, לסוף מתו בניה ומת בעלה ועמדה והניחה את עסקיה ועלתה לירושלים. אמא עליה השלום רגילה היתה לומר כשאני רואה את תהלה רואה אני שיש פורענות קשה מאלמנות ומשיכול בנים. מהי פורענות זו לא אמרה אמא, ואיני יודע מה היא ולא נדע לעולם, שכל הדור שהכיר את תהלה בחוצה לארץ כבר מת, ותהלה הרי אינה מרבה דברים. ואפילו עכשיו שנעשה בה שינוי ומדברת יותר משהיתה רגילה אינה מספרת על עצמה" (עמ' קצ"ב). אין ספק שהפורענות שאליה התכוונה אמו של החכם, התכוונה ולא גילתה, היתה השתמדותה של בתה.

נראה שהסוד של השתמדות הבת הוא העומד במוקד הסיפור "תהלה", והוא ההופך את תהילה לדמות מסתורית. כשתהילה מבקשת להתוודות ולכפר על חטאה לפני מותה, היא אינה מתכוונת רק לחטא ביטול האירוסין עם שרגא, חתנה הראשון. בקשתה מהסופר-המספר לכתוב איגרת מחילה לשרגא היא בעצם עילה לפרישת סיפור חיייה בפניו, ובעקבות זאת, להשתחררות מן הסוד המעיק. רמז לכך אפשר למצוא בגיליון הכתיבה שהיא נותנת לסופר: "הא לך גליון נייר, נייר קיסרי, משומר הוא עמי מימים שעברו, מאותם הזמנים שהיו עושים נייר טוב. למעלה משבעים שנה הוא אצלי ועדיין הוא כמו חדש" (עמ' קצ"ד). "הנייר הקיסרי" היה אותו נייר ששימש אותה בפטיציות הרבות לקיסר ולשרי המדינה בניסיון למצוא את בתה. "שבעים שנה" מנין? תהילה נישאת בהיותה בת שתיים-עשרה (עמ' קצ"ח) ואת בתה היא יולדת שבע שנים אחר כך (עמ' ר'), כלומר בהיותה בת 19. נראה שעגנון השתמש כאן בגילה של מיכלינה אראטין בעת היעלמה במנזר - 14 - מה שמביא את מניין השנים שחלפו מאז התנצרות הבת ל"למעלה משבעים שנה", שהלא תהילה היא בת 104 במוותה. אבל וידויה של תהילה לפני הסופר נפסק לפני שהגיע לסופו, שהלא היא מסיימת את סיפורה במה שקרה לבתה כך: "קראתי לשדכנים והם מצאו לה חתן מופלג בתורה ומוסמך לרבנות. אבל לא זכיתי להולכים לחופה, שנכנסה רוח רעה בבתי ונטרפה דעתה" (עמ' ר"ג). תהילה איננה מצליחה לבטא במלים את שעשתה בתה, ובכך להקל על המשא שהיא נושאת בתוכה מאז הגיעה לירושלים. כשהיא נוכחת שהיא איננה מסוגלת לפתוח את סגור לבה ולחלץ משם את סודה מאבדת תהילה את העניין

באיגרת המחילה שכתב הסופר: "נטלתי את הנוצה וכתבתי. לאחר שסיימתי את המכתב הגביהה תהלה ראשה ואמרה, כבר סיימת? עמדתי וקראתי לפני כשהיא עוצמת עיניה, כאילו הסיחה דעתה מכל הענין ואין לה חפץ לשמוע" (עמ' ר"ד). היא עושה במהירות את ההכנות למותה, שכן ברור לה כי רק המוות ישחררה מכובד משקלו של הסוד.

תהילה לא היתה אשה צדקת במובן המסורתי. היא לא קראה בספרי תחינות וגם לא ב"צאינה וראינה". היא היתה אשת עסקים. אף הרבנית מעדיפה לכנות אותה "בעלת מעשים" ומוסיפה שתהילה איננה כמו האחרות: "בוא וראה כמה נשים צדקניות יש בירושלים שהן מזמזמות כדבורים תפילות ותחנונים. שמא באה אחת מהן לשאול אותי, רבנית, שמא צריכה את דבר מה" (עמ' קפ"ז). תהילה אמנם אומרת תהילים בכל יום, אך עיקר זמנה מוקדש למעשי חסד. במעשיה ובהופעתה היא מזכירה בעצמה נזירה (אף חדרה נזירי בצניעותו ואלמלא המיטה והכד הוא היה דומה ל"חדר תפילה", ופירוש שמה לפי הקונקורדנציה של שלמה מנדלקורן הוא: (res laudata ;laus, gloria cantatio,) (laudis, hymnus ;celebrata), ונראה שכל חייה מוקדשים לכפרה על החטא, חטא החינוך שהעניקה לבתה.

את מות בעלה תולה תהילה בתשישות שנגרמה לו עקב נסיעותיו הרבות לצורך עסקיו. את מותם של שני הבנים היא תולה בכך ש"שרגא נשבע שלא ימחול לנו על העלבון" (עמ' קצ"ט) של ביטול התנאים. אבל כאשר תהילה מדברת על בתה היא נוטלת את האשמה על עצמה. כשהיא מספרת על חינוך הילדים היא אומרת: "העסקים היו טובים וניהלנו את ביתנו בכבוד. החזקנו מלמדים טובים לבנינו ומורה נכרית לבתנו, שבאותם ימים היו יראי השם מרחקים את המורים היהודים, שהיו מוחזקים לאפיקורסים" (עמ' ר'). תהילה מרחיבה בתיאור העונג הדתי שנגרם לה ולבנים מן המלמדים החסידיים ומדגישה את מעורבותו של בעלה בחינוך הבנים: "בעלי לא קבע תפילתו בבית החסידים, אבל מתנהג היה בחסידות וחינך את הבנים לחסידות והיה נוסע מזמן לזמן אצל רבו" (עמ' ר"א). תהילה, לעומת זאת, לא היתה מעורבת בחינוכה של בתה, ובדיעבד היא מבינה את חוסר החוכמה שבדבר: "...כיון שמת נכנסתי לעסקים בכל כחי. והשם יתברך הכפיל כחי עד שהיו הבריות אומרים כאיש גבורתה. טוב היה אילו נתנה לי חכמה במקום גבורה...". ומיד אחר כך היא ממשיכה: "חשבת לבבי, כל מה שאני עמלה עמלה אני לבתי, ארבה הון וארבה טובתה" (עמ' עמ' ר"ב). יש כאן מעין התנצלות על המחשבה התמימה הזאת, והדברים מידרדרים בהמשך אף יותר: "מרוב עסקים שהיו מתרבים והולכים לא הייתי פנויה לביתי, חוץ משבתות וימים טובים, ואף הם חצי היום לבית הכנסת וחצי היום לקבלת אורחים. לכאורה לא היתה בתי צריכה לי, ששכרתי לה מורות והיתה שוקדת על לימודיה ואני כונסת שבחים הרבה בגלל בתי" (עמ' ר"ג). "לכאורה" - גם כאן יש הבנה מאוחרת והכרה בהזנחה, ועוד: "ואפילו האומות שמלגלים עלינו שאנו מדברים בלשון עלגים, משבחים היו את בתי שהיא מדברת בלשונם כטובים שבהם. וביותר היו המורות הנכריות מתייקרות בה ומזמנות אותה לבתי. קראתי לשדכנים והם מצאו לה חתן מופלג בתורה ומוסמך לרבנות. אבל לא זכיתי להולכים לחופה, שנכנסה רוח רעה בבתי ונטרפה דעתה". צירוף המשפטים הללו מבליט את הפרדוקס שבנוהג חינוך הבת, את הסתירה המובנית בו, ובכך, גם את ההסבר לבריחתה של הבת אל המנזר, מעשה שתהילה אינה מסוגלת להעלות על דל שפתייה גם עכשיו. סופה של הבת אינו קשור לקללתו של שרגא, אלא לחינוך שקיבלה בביתה.

את הביקורת הזאת על החינוך המסורתי ששם עגנון בפי תהילה הוא מאיר גם במקום אחר, כאשר תהילה מבקשת מן הסופר לכתוב את איגרת המחילה לשרגא: "אני אומר לך באידיית ואתה תכתוב בלשון הקודש. שמעתי שמלמדין את הבנות לדבר ולכתוב בלשון הקודש. רואה אתה בני, הקדוש ברור הוא בחסדו מנהג את עולמו בכל דור ודור יפה יותר" (עמ' קצ"ד).

תהילה הולכת אם כך אל מותה מתוך יגון של אלם. שתי הנפשות הקרובות אליה ביותר בסיפור הן בני גליציה כמותה: הרבנית שאביה היה מיועד לבתה של תהילה, והסופר שהביא לרבנית דרישות שלום מבן בנה אחרי חזרתו מנסיעתו. שני אלו קשורים לעברה של תהילה, והם נוגעים ולא נוגעים בסודה. שניהם מרמזים על ההזדמנויות שהוחמצו; הרבנית - על השידוך שהוחמץ, והסופר - על הווידוי שלא נשלם, וכך נותרת תהילה דמות מיוסרת וטראגית עד יומה האחרון.